

Pravomoc římských císařů v náboženských záležitostech římské říše¹

Stanislav Doležal

Abstract: The Authority of the Roman Emperors in the Religious Affairs of the Roman Empire

The authority of the Roman emperors in the religious affairs of the Roman Empire stemmed from the adoption of the old republican office of *pontifex maximus* by the first Roman emperor, Augustus. This role gave the emperors not only formal responsibility for maintaining the traditional cults, but also broad ideological legitimacy as guardians of the spiritual order of the state. Their influence lasted throughout the entire existence of the Roman Empire and continued in the Eastern Roman Empire, where it gradually intertwined with Christian imperial ideology. The emperors regularly intervened in the internal matters of all cults within the empire and, after the triumph of Christianity, also shaped church doctrine by convening and directing major ecumenical councils.

Keywords: Roman Empire; Roman Emperor; Religion in Ancient Rome; Christianity

DOI: 10.14712/27880796.2026.10

Úvod

Starověké římské náboženství bylo hluboce zakořeněné v celé římské společnosti a mělo zásadní vliv na chod státu, neboť bylo součástí nejen soukromého, ale i veřejného života Římanů. Nešlo pouze o víru v bohy, ale o složitý systém rituálů, obětí a náboženských úřadů, jejichž cílem bylo zajistit přízeň bohů (latinsky *pax deorum*) a tím i prosperitu římského státu. O toto všechno se staraly náboženské úřady, obsazované často stejnými aristokratickými rody, které rovněž řídily římskou politiku. Náboženství tak bylo úzce propojeno s politikou, státem a každodenním životem. Mezi nejvýznamnější náboženské úřady patřil úřad nejvyššího velekněze (*pontifex maximus*), který byl součástí širšího kolegia, zvaného *collegium pontificum* neboli sboru pontifiků: jednalo se o kolegium kněží, které mělo na starosti dohled nad všemi aspekty státního náboženství. Pontifikové určovali, kdy a jak se mají konat náboženské obřady, dohlíželi na kněžské sbory, chrámové finance i kalendář. Měli také pravomoc interpretovat náboženské předpisy a rozhodovat

1 Článek vychází z příspěvku, který byl přednesen na kolokviu „Nicaenum 325–2025: Ekumenické kolokvium k významu prvního ekumenického koncilu“ 13. 10. 2025 v Praze.

v náboženských sporech. Jejich vliv byl značný a mnozí významní politici usilovali o členství v tomto kolegiu. Do tohoto kolegia patřil též *rex sacrorum* neboli hlavní obětník. Tento úřad vznikl po zániku římské monarchie jako způsob, jak zachovat některé náboženské funkce bývalého krále. *Rex sacrorum* musel být z urozené vrstvy a jeho funkce byla velmi prestižní, ale na rozdíl od nejvyššího velekněze neměl žádnou politickou moc a nesměl zastávat žádný jiný úřad. Je pravděpodobné, že to byl hlavní důvod, proč *rex sacrorum* v průběhu republikánské doby ustupuje do pozadí, a naopak *pontifex maximus* si získává v náboženské sféře hlavní vliv.²

To samé se dá prohlásit o kolegiu kněží určených pro službu konkrétním bohům – *flamines maiores*. Předpokládá se, že byli historicky nejstarší, nicméně v průběhu času je svým významem předstihl sbor pontifiků.³ Nejvýznamnějším z flaminů byl *flamen Dialis* (pro boha Jupitera), dále *flamen Martialis* (pro Marta) a *flamen Quirinalis* (pro Quirina). Zejména *flamen Dialis* byl vázán přísnými pravidly – nesměl například jezdit na koni, dotýkat se kovu nebo trávit noc mimo Řím. Tito kněží byli velmi vážení, byli vybíráni z patricijských rodů, ale jejich role byla natolik svázaná rituály, že je to často vyřazovalo z aktivního politického života. Méně významní byli *flamines minores* – těchto bylo dvanáct a každý z nich sloužil méně významnému bohu nebo bohyni římského panteonu. Jejich role byla méně prestižní, ale stále důležitá pro správné provádění rituálů. Tito kněží se často rekrutovali z nižší šlechty a měli více volnosti než jejich výše postavení kolegové.

Tituly *pontifex maximus* a *pontifex inclitus*

Zaměřme se nyní na úřad *pontifex maximus*, který reprezentoval vrchol náboženské kariéry římských aristokratů v době republiky. Do tohoto úřadu byli vybíráni příslušníci patricijských rodů, od poloviny 3. stol. př. n. l. též příslušníci plebejských rodů: výběr probíhal kooptováním ze strany ostatních pontifiků. Od 2. století př. n. l. bylo možno do tohoto úřadu kandidovat; volby probíhaly v tributním sněmu (*comitia tributa*). Úřad byl doživotní; nicméně jeho držitel mohl přesto kandidovat i do politických úřadů, například se mohl stát konzulem. To bylo velmi důležité z hlediska kariéry; být zvolen do

2 J. A. North, Religion in Republican Rome, in: *Cambridge Ancient History*, vol. VII, part 2, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, 573–624, 610–611.

3 Christopher Smith, The Religion of Archaic Rome, in: Jörg Rüpke (ed.), *A Companion to Roman Religion*, Malden, MA – Oxford – Carlton: Blackwell Publishing, 2007, 31–42, 39.

úřadu *pontifex maximus* neznamenal její konec, ale naopak velkou prestiž pro jeho držitele. Zprvu sice držitelé tohoto úřadu nesměli cestovat mimo Itálii a podléhali i jiným limitům, ale od 2. stol. př. n. l. byly tyto překážky ignorovány. Proto také Julius Caesar, který se stal nejvyšším pontifikem roku 63 př. n. l. a byl jím nepřetržitě až do své smrti roku 44 př. n. l., mohl například osobně velet při dobývání Galie.

Po Caesarově smrti převzal jeho funkci Marcus Aemilius Lepidus, jeden z nejbližších Caesarových spolupracovníků – bezpochyby se souhlasem Marka Antonia, jenž byl konzulem. Přestože v druhém triumvirátu (jenž byl ustanoven v roce 43 př. n. l.) hrál Lepidus stále méně významnou roli, a nakonec z něj byl roku 36 př. n. l. odstraněn Octavianem, funkce *pontifex maximus* mu nebyla odebrána. Octavianus, od roku 27 př. n. l. známý jako Augustus, počkal, až Lepidus zemře v ústraní přirozenou smrtí (13 př. n. l.), a teprve poté se nechal do tohoto úřadu zvolit. Ve svém stručném životopise *Res gestae divi Augusti* se Augustus k tomuto momentu své kariéry vrací tímto způsobem:

„Když mi lid nabídl kněžství, které zastával můj otec [míněn je Caesar], odmítl jsem být jmenován nejvyšším pontifikem po svém dosud žijícím kolegovi [tj. Lepidovi]. O několik let později jsem tento posvátný úřad přijal, když konečně zemřel ten, kdo využil doby občanských nepokojů a zmocnil se ho pro sebe.“⁴

Zde císař zpochybňuje legitimitu okolností, za kterých se Lepidus domohl tohoto titulu. Po Caesarově zavraždění se totiž Marcus Antonius rozhodl vrátit se k výběru pontifiků kooptováním, aby mohl Lepidus snadno tento úřad získat. Po Lepidově smrti si Octavianus zajistil tento úřad opět volbou (získal jej, jak nás informují *fasti Praenestini*, dne 6. března 12 př. n. l.). Když *Res gestae divi Augusti* rekapituluji císařovu náboženskou kariéru, nenechávají nás na pochybách ohledně Augustovy rozhodnosti kontrolovat celou náboženskou sféru římské společnosti, v níž si bezprecedentně přivlastnil celou řadu dalších funkcí:

„Byl jsem pontifex maximus, augur, člen patnáctičlenného kolegia pro vykonávání posvátných obřadů, jeden ze sedmi pro posvátné svátky, arvalský bratr, sodalis Titius, fetiální kněz.“⁵

4 *Res gestae divi Augusti* 10, 2 a 7, 3, in: Theodor Mommsen (ed.), *Corpus Inscriptionum Latinarum*, vol. I, Berlin: Georg Reimer, 1865.

5 *Quindecimvirem* (členem patnáctičlenného kolegia pro vykonávání posvátných obřadů) se Octavianus stal někdy v letech 37–34 př. n. l., augurem buď v roce 41 nebo 40 př. n. l., jedním ze sedmi pro posvátné svátky (*septemvir epulonum*) před rokem 15 př. n. l.

Tento rozptyl Augustových náboženských funkcí také ukazuje, že *pontifex maximus* sám o sobě neměl moc nad ostatními kněžskými organizacemi; členství v nich však císaři zaručovalo možnost kooptovat do těchto úřadů, kohokoli uznal za vhodné.

Po Augustově smrti náležel už nikoli úřad, ale titul *pontifex maximus* každému dalšímu římskému císaři, ovšem nikoli bez příslušných formalit: až do nástupu Nervy v roce 96 n. l. musel každý nový císař čekat na formální volbu nejvyššího pontifika, která se konala v březnu. Po tomto datu příslušel každému novému císaři automaticky titul *pontifex maximus* a zároveň členství v dalších hlavních kněžských kolegiích (augurové, quindecimvirové, epulonové a arválské bratři) na základě usnesení senátu.⁶ Do těchto nižších náboženských organizací měl rovněž přístup císařský princ, tedy budoucí dědic trůnu.

Pokud byl císař přítomen v Římě, vykonával náboženské obřady spojené s titulem *pontifex maximus* a vybíral nové adepty do náboženských úřadů osobně; pokud cestoval po říši (jako tomu bylo v případě císaře Hadriana), nechal se zastupovat úředníkem s titulem *promagister*, který obvykle patřil do sboru pontifiků; a volbu nových náboženských úředníků oznamoval císař senátu dopisem. Pokud byli v říši dva legitimní císaři – spoluvládci (jako v případě Marka Aurelia a Lucia Vera v letech 161–169), titul *pontifex maximus* náležel staršímu z nich. Zcela proti smyslu tradice ovšem spoluvládci Pupienus a Balbinus v roce 238 n.l. měli tento titul oba.⁷

V době institucionalizované sdílené spoluvlády za tetrarchie (293 – cca 310) platila zásada, že titul *pontifex maximus* mají ti císaři tetrarchie, kteří měli titul *augustus*; služebně mladší císaři (*caesarové*) jej neměli.⁸ Měli jej tedy

a fetiálním knězem (*fetialis*) v roce 32 př. n. l. Není známo, kdy se císař stal členem arválského bratrstva (*frater arvalis*) nebo *sodalis Titius*. Poslední tři jmenovaná kolegia upadla v posledních dnech republiky v zapomnění a zřejmě je obnovil až Augustus.

6 Alan Cameron, *Pontifex Maximus: from Augustus to Gratian – and Beyond*, in: Maijastina Kahlos (ed.), *Emperors and the Divine – Rome and its Influence*, Helsinki: Helsinki Collegium for Advanced Studies, 2016, 139–59, 140.

7 Michael Peachin, *Roman Imperial Titulature and Chronology, A. D. 235–284*, Amsterdam: J. C. Gieben, 1990, 151–156; Dietmar Kienast, *Römische Kaisertabelle: Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2017, 183–186.

8 Tetrarchií rozumíme administrativní, nikoli však politické, rozdělení římské říše na čtyři části, a to přesně od 1. března roku 293. Toho dne totiž byli k existujícím dvěma císařům, Diokleciánovi a Maximianovi, přibráni Constantius a Galerius jako spoluvládci a tak vznikl systém dvou služebně starších (*augusti*) a dvou služebně mladších císařů

například Dioklecián a Maximianus, ale ne Constantius a Galerius; ti jej získali, teprve když se sami stali *augusty* (v roce 305). Titul *pontifex maximus* si tedy logicky nárokovali i ti uzurpátoři, kteří sami sebe považovali za *augusty* (např. Maxentius, ale například ne Domitius Alexander). Rovněž Konstantin Veliký, jakmile si začal nárokovat titul *augustus* (od roku 307), si zároveň osoboval též titul *pontifex maximus*.

Když začali v říši vládnout Konstantinovi synové (v roce 337), titul měl pouze prostřední z nich, Constantius II. Uzurpátoři v této době, kteří usilovali o císařský titul, si titul *pontifex maximus* nenárokovali (Magnentius, Decentius, Nepotianus a Vetranio v roce 350; a Silvanus v roce 355). Jakmile se však vojáci v Paříži rozhodli pozvednout do pozice *augusta* svého *caesara* Juliana (v roce 360), Julianus si tento titul nárokoval a samozřejmě jej měl i během své legitimní vlády (361–363). Titul však není dochován mezi tituly Julianova nástupce Joviana (363–4). Jakmile se po Jovianově smrti stali císaři bratři Valentinianus I. (od února 364) a Valens (od března), měli tento titul oba. Uzurpátoři v této době (Firmus, Procopius, Marcellus) jej neměli. Valentinianův syn a nástupce Gratianus jej měl od roku 367 (spolu s titulem *augustus*). U jeho bratra Valentiniana II. (*augustus* od 375) však titul není dosvědčen a stejně tak u následujících císařů či uzurpátorů (Theodosius I., Maximus, Eugenius). Nezbývá než zodpovědět jednoduchou otázku: od kdy přesně přestal být titul *pontifex maximus* používán?

Přísně vzato to muselo být někdy po roce 369, kdy se tento titul naposledy objevuje na veřejném nápise – a týká se všech tří tehdy vládnoucích císařů, tj. Valentiniana I, Valenta a Gratiana.⁹ Ale jak Alan Cameron připomíná, spíše než o upuštění od celého titulu se jednalo o jeho drobné pozměnění Gratianem (pravděpodobně mezi léty 379–383). Zdá se, že křesťanští císaři počínaje Gratianem, ačkoliv zjevně usilovali o to, aby odstranili pohanské souvislosti titulu *pontifex maximus*, přece jen nechtěli zcela ztratit svůj tradiční nárok – sahající až k samotnému Augustovi – na určitou formu kněžské

(*caesares*) neboli první tetrarchie. Stanislav Doležal, *Konstantin: Cesta k moci*, České Budějovice: Nakladatelství Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, 2020, 165.

9 *ILS 771*, in: Hermann Dessau (ed.), *Inscriptiones Latinae Selectae*, vol. 1. Berlin: Weidmann, 1892, 171. Zósimos (*Nea historia* IV, 36) toto rozhodnutí přisuzuje Gratianovi: „Když tedy pontifikové jako obvykle odevzdávali Gratianovi roucho, odmítl jejich žádost v domnění, že se tento šat nehodí pro křesťana. Roucho tedy bylo kněžím vráceno, a tu prý hodnotí nejvyšší pronesl: „Jestliže se císař nechce nazývat pontifex, bude brzy pontifex maximus.““ V narážce je tu míněn Magnus Maximus, uzurpátor na Západě v letech 383–388, který skutečně odstranil Gratiana.

autority. A tak přišli s alternativním titulem *pontifex inclitus*.¹⁰ Tento titul zřejmě působil jako rozumná náhrada za titul *pontifex maximus*; máme jej dosvědčen v nápisech z let 452 a 516.¹¹ V jistém smyslu se tedy římsští císaři nikdy nevzdali tohoto ve své podstatě pohanského náboženského titulu, neboť jim umožňoval zasahovat do záležitostí kteréhokoli náboženství, které bylo praktikováno v římské říši.¹²

Pohanský císař se zabývá záležitostmi křesťanů – a naopak

Z titulu funkce *pontifex maximus* se tedy římsští císaři vměšovali do náboženských záležitostí říše od samého počátku císařství. Bylo jen otázkou času, než se císař začne zabývat problémy křesťanství – a nikoli pouze jeho pronásledováním. V roce 260 císař Gallienus zastavil Valerianovo pronásledování křesťanů, a fakticky se tak vrátil k politice většiny předchozích císařů: k všeobecné náboženské toleranci. Od roku 260, přestože technicky bylo stále ilegální, se křesťanství těšilo faktické toleranci ze strany císařů i provinciálních správců (tedy až do roku 303, kdy císař Dioklecián rozhodl jinak a spustil poslední vlnu pronásledování křesťanů).¹³ V letech 270–275 vládl v říši císař Aurelianus. V roce 272 rozdrtil armádu královny Zénobie a znovu ovládl Východ včetně Antiochie. A právě v tomto městě zasáhl do sporu biskupů, a to na jejich vlastní žádost: Paulus ze Samosaty, biskup z Antiochie, byl totiž odvolán na základě usnesení koncilu z důvodu hereze a místo něj byl zvolen nový biskup. Paulus nicméně odmítal opustit sídlo biskupa v Antiochii a ostatní biskupové se odvolali k císaři, neboť se jednalo o majetkovou záležitost. Císař rozhodl v jejich prospěch. Bylo to první přímé zapojení římského císaře do vnitřních záležitostí církve.¹⁴

10 Cameron, *Pontifex Maximus*, 149.

11 Jako příklad poslouží list císařů Marciana a Valentiniana III., datovaný do roku 452, zachovaný v aktech chalkedonského koncilu (ACO II. 3. 346. 38–347. 3): *Imperatores Caesares Flavius Valentinianus, pontifex inclitus, Germanicus inclitus, Alamannicus inclitus, <Francicus inclitus,> Sarmaticus inclitus, tribuniciae potestatis vicies septies, imperator vicies septies, <consul septies> et Flavius Marcianus, pontifex inclitus, Germanicus inclitus, Sarmaticus inclitus, Alamannicus inclitus, Francicus inclitus, tribuniciae potestatis ter, imperator iterum, consul.*

12 Alan Cameron, *The Last Pagans of Rome*, Oxford: Oxford University Press, 2011, 55.

13 Timothy D. Barnes, *Constantine and Eusebius*, London: Harvard University Press, 1981, 147.

14 Doležal, *Konstantin*, 148.

Později ovšem, v době 4. století, tento proces fungoval i opačným směrem, a křesťanští císaři – opět, z titulu své funkce *pontifex maximus* – se zabývali záležitostmi pohanů. Například Konstantinův syn a nástupce, císař Constantius II. (337–361), jakkoli byl oddaným křesťanem, během své jediné, a to krátké, návštěvy Říma v roce 357 dosadil, jako součást výkonu své funkce *pontifex maximus*, do uvolněných míst v pohanských kněžských kolegiích nové členy (*replevit nobilibus sacerdotia*).¹⁵ Poté, co právě učinil ústupek křesťanským senátorům – když nechal odstranit oltář bohyně Vítězství včetně její zlaté sochy z radnice senátu¹⁶ – Constantius taktně ustoupil i pohanským senátorům.

Křesťanský císař se zabývá záležitostmi křesťanů

Konstantin I. Veliký (306–337) se stal křesťanem pravděpodobně v roce 312. Jeho náboženskou politikou po tomto roce byla aktivní podpora křesťanství a neochotná tolerance pohanství. Zde se na chvíli zastavíme, abychom se pokusili definovat vztah křesťanských císařů ke křesťanské církvi, počínaje Konstantinem. Moderní pojem „caesaropapismus“ je jen nepřesným způsobem, jak popsat vztah pozdně římského císaře a křesťanské církve, protože, jak už jsme viděli výše, ve starověkém světě byla státní moc natolik propojená s náboženskou, že by nikdo nechápal možnost jejich rozdělení. Bez propracované církevní hierarchie, která se teprve měla rozvinout v následujících staletích, byl pozdně římský císař pro všechny praktické účely hlavou křesťanské církve. A již Konstantin si skutečně osoboval pozici nejvyšší autority nejenom ve světských, ale i v církevních otázkách. Jednou při hostině oslovil biskupy: „Vy jste biskupové těch uvnitř církve; ale já jsem možná biskupem, kterého bůh jmenoval pro ty mimo církve.“¹⁷

15 Symmachus, *Relatio* 3.7. Jak připomíná Alan Cameron (*The Last Pagans*, 51), v Constantiově případě se patrně jednalo o poslední případ, kdy císař osobně vykonal svou povinnost jako *pontifex maximus*.

16 K této problematice viz Josef Češka, *Zánik antického světa*, Praha: Vyšehrad, 2000, 103. Zde lze jen krátce poznamenat, že oltář se sochou bohyně Vítězství byl do radnice znovu umístěn Julianem (361–363) a opět, tentokrát trvale, odstraněn císařem Gratianem roku 382. V roce 384 se delegace senátorů v čele se senátorem Symmachem pokusila požádat císaře Valentiniana II. o navrácení sochy do senátu, ale narazila na odpor biskupa Ambrosia a neuspěla. Viz Ivan Prchlik, *Poslední pohané v christianizovaném římském impériu I, Auriga: Zprávy Jednoty klasických filologů* 53 (2011), 66–84, 70–71.

17 Eusebios, *Vita Constantini* IV, 24; Doležal, *Konstantin*, 366.

Přijetí křesťanství jako státního náboženství na konci 4. století sice znamenalo počátek rozlišování mezi světskou a duchovní mocí, ale navzdory tomu, že císař nebyl technicky členem duchovenstva a nemohl udílet svátosti, měl jako světský vládce a *pontifex maximus* obrovský vliv na církevní záležitosti. Mimo jiné mohl poskytovat církvi rozsáhlé finanční prostředky, svolávat církevní koncily, jmenovat biskupy a také je posílat do exilu, a rozhodovat o křesťanské doktríně a o tom, jak má být prosazována. Obzvláště důležité pro křesťanské císaře bylo nevyvolat Boží hněv nesvorností v církvi nebo přijetím nesprávného učení. Proto se císař, pro mír a prosperitu říše, rovněž mohl snažit vynutit si jednotu v církevní doktríně, a to jakýmkoli způsobem: císaři tak pronásledovali heretiky ve snaze vymýtit „nesprávně věřící“, a samozřejmě též posílali jejich biskupy do vyhnanství.¹⁸

Příkladem takového postupu je soud nad římským biskupem Liberiem. Na podzim roku 355 byl Liberius, který odmítl podepsat odsouzení Athanasia, zatčen a převezen do Milána, kde byl vyslýchán císařem Constantiem II. Následující rozhovor nám zachoval církevní historik Theodorétos:¹⁹

Constantius II: Rozhodli jsme, že jakožto křesťana a biskupa našeho města tě povoláme, abychom tě napomenuli, abys se zřekl veškerého spojení s pošestilostí bezbožného Athanasia. Když byl totiž synodou vyloučen ze společenství církve, celý svět toto rozhodnutí schválil.

Liberius: Ó císaři, církevní rozsudky mají být vynášeny s nejpřísnější spravedlností. Pokud se to tedy líbí tvé zbožnosti, naříd, ať je svolán soud, a ukáže-li se, že si Athanasios zaslouží odsouzení, pak necht' je nad ním vyneseno rozsudek podle církevních pravidel. Není totiž možné odsoudit člověka, který nebyl vyslechnut a souzen.

Constantius II: Athanasios byl osobně souzen na koncilu v Tyru a všichni biskupové světa jej tam odsoudili.

Liberius: Nikdy nad ním nebyl vyneseno rozsudek v jeho přítomnosti. Ti, kdo se tam shromáždili, ho odsoudili poté, co odešel.

Eunuch Eusebius: Na koncilu v Níkáji bylo dokázáno, že zastával názory zcela odporující katolické víře.

Císař: Rozsudek, který byl jednou vyneseno, nemá být odvolán. Rozhodnutí většiny biskupů má mít váhu. Ty jediný se nadále přátelíš s tím bezbožným mužem. [...] Stačí

18 Pro český překlad pramenů relevantních k ariánskému sporu v době Konstantinově viz Pavel Dudzik, *Počátky ariánského sporu*, Praha: OIKOYMENH, 2019. K problematice Konstantinova postupu vůči nepohodlným biskupům po koncilu Níkáji viz např. Timothy D. Barnes, *Constantine. Dynasty, Religion and Power in the Later Roman Empire*, Chichester: Wiley-Blackwell, 2014, 140–142; Harold Allen Drake, *Constantine and the Bishops. The Politics of Intolerance*, Baltimore – London: Johns Hopkins University Press, 2000, 250–268.

19 Theodorétos, *Historia ecclesiastica* II, 13 (eds. L. Parmentier, F. Scheidweiler, Berlin: Akademie-Verlag, 1954).

jediná věc: chci, abys vstoupil do společenství s církvemi a mohl se vrátit do Říma. Souhlas tedy s mírem, podepíš svůj souhlas – a pak se vrátíš do Říma.

Liberius: Již jsem se rozloučil s bratřími, kteří jsou v tom městě. Nařízení církve jsou důležitější než můj pobyt v Římě.

Císař: Máš tři dny na rozmyšlenou, zda dokument podepíšeš a vrátíš se do Říma. Pokud ne, vyber si místo svého vyhnanství.

Liberius: Ani tři dny, ani tři měsíce mé smýšlení nezmění. Pošli mě, kam chceš. Protože Liberius trval na svém, byl poslán do vyhnanství do Beroie v Thrákii.²⁰

Římští císaři na ekumenických koncilech

Zaměřme se nyní na svolávání koncilů křesťanskými císaři a na jejich roli v těchto událostech, a specificky na roli císaře Konstantina na níkájském koncilu. Obecně lze říci, že na prvních sedmi ekumenických koncilech (325–787) měli císaři naprosto klíčovou roli.²¹ Jak už jsme viděli výše, jejich zásahy vycházely z postavení panovníka jako ochránce víry a jednoty říše. Císař sice nebyl duchovním, ale disponoval světskými pravomocemi, které měly velký vliv na průběh i výsledky koncilů. Byl vnímán jako bohem ustanovený vládce, jehož přítomnost dodávala koncilům legitimitu. Císař měl především právo koncil svolat, určit místo, čas i účastníky. Precedentem bylo právě jednání Konstantina Velikého při koncilu v Níkáji (325).

V době svého dospívání Konstantin nezískal příliš dobré vzdělání.²² Tato situace se nezměnila ani později. Jistý nádech opovržení vůči vzdělání se zrcadlí v Konstantinově *Řeči ke shromáždění světců*, kde císař říká, že mu žádné lidské vzdělání nikdy nepomohlo (je tu kladeno do protikladu k inspiraci od boha).²³ Ale dokonce i pokud jde o křesťanská dogmata, lze tvrdit,

²⁰ K Liberiově dalšímu osudu viz Timothy D. Barnes, *Athanasius and Constantius. Theology and Politics in the Constantinian Empire*, Cambridge (Mass.) – London: Harvard University Press, 2001, 138.

²¹ 1. níkájský koncil, rok 325, svolal: Konstantin I., počet účastníků: přibližně 220; 1. konstantinopolský koncil, rok 381, svolal: Theodosius I., počet účastníků: přibližně 150; Efeský koncil, rok 431, svolal: Theodosius II., počet účastníků: přibližně 150; Chalkédonský koncil, rok 451, svolal: Marcianus, počet účastníků: přibližně 370; 2. konstantinopolský koncil, rok 553, svolal: Justinian I., počet účastníků: přibližně 150; 3. konstantinopolský koncil, rok 680–1, svolal: Konstantin IV., počet účastníků: přibližně 300; 2. níkájský koncil, rok 787, svolal: Konstantin VI., počet účastníků: přibližně 350.

²² *Origo Constantini imperatoris* (ed. Th. Mommsen, MGH, AA IX, vol. 1, *Chronica minora saec. IV. V. VI. VII.*, Berlin: Weidmann, 1892), 2, 2 (*litteris minus instructus*).

²³ *Constantini imperatoris oratio ad coetum sanctorum* (ed. I. A. Heikel, Leipzig: J. C. Hinrichs, 1902), 11, 2.

že Konstantin v církevní nauce byl a zůstal diletantem, který pochytil jen základy křesťanského učení.²⁴ To bude hrát svou roli při jeho pokusu o řešení tzv. ariánské kontroverze.

O sporu, který vznikl v křesťanské komunitě v Alexandrii mezi biskupem Alexandrem a jemu podřízeným knězem Areiem, a to patrně už kolem roku 318,²⁵ se Konstantin nejspíš dozvěděl až poté, co ovládl v roce 324 celý Východ. Biskupové se dohadovali o této otázce na koncilech, dokud jim tehdejší vládce Východu Licinius koncily nezakázal.²⁶ Když Konstantin ovládl veškerý římský Východ, byl v podobné situaci jako Dioklecián v roce 285: v pozici velitele vítězné armády, která neměla soupeře, přinejmenším na území říše. Poprvé po čtyřiceti letech také vládl celé říši jediný císař. Navíc (a na rozdíl od Diokleciána, jehož kariéra teprve začala) byl Konstantin na vrcholu své moci. Jenže na rozdíl od Diokleciána, který do vnitřních záležitostí jednotlivých náboženských skupin nezasahoval, Konstantin se energicky pustil do řešení ariánského sporu, jako kdyby to byl jeho problém, nebo problém celé říše. Odhodlán osobně dohlédnout na vyřešení ariánského sporu, poslal biskupům v celé říši zvací listy a sliboval uhradit náklady na cestu. V pozvánce biskupům také císař pravil, že i on sám bude na concilu přítomen, a to jako pozorovatel a účastník. Konstantin pak byl skutečně na concilu přítomen od začátku do konce, ale jeho role byla spíše arbitrární než aktivně debatující. Císař měl k biskupům úvodní řeč – v latině, ale simultánně tlumočenou do řečtiny –, v níž zdůraznil svou touhu dojít ke všeobecně přijatelnému řešení všech rozepří. V průběhu jednotlivých zasedání však Konstantin mluvil s jednotlivými účastníky řecky, a to velmi vlídně, až lichotivě. V závěru císař

24 Viz Andreas Alföldi, *The Conversion of Constantine and Pagan Rome*, transl. by Harold Mattingly, Oxford: Clarendon Press, 1969, 20; Josef Češka, *Zánik*, 64; Manfred Clauss, *Konstantin Veliký. Římský císař mezi pohanstvím a křesťanstvím*, Praha: Vyšehrad, 2005, 78. Opačného názoru je Charles Odahl, *Constantine and the Christian Empire*, London – New York: Routledge, 2013, 128, který poněkud nepřesvědčivě tvrdí, že Konstantin po roce 312 rychle získal křesťanské vzdělání, a to na základě čtení bible a rozhovorů s církevními představiteli.

25 Viz Barnes, *Constantine*, 120, a Odahl, *Constantine*, 190 (kolem roku 318), David Potter, *The Roman Empire at Bay AD 180–395*, London – New York: Routledge, 2004, 414 (v roce 318); Hans Pohlsonder, *The Emperor Constantine*, London – New York: Routledge, Taylor and Francis e-Library, 2004, 49 („some time after 312“).

26 Eusebios, *Vita Constantini* (ed. F. Winkelmann, Eusebius Werke, Band 1.1, Berlin: Akademie-Verlag, 1975), I, 51, 1; Barnes, *Constantine*, 120.

opakovaně naléhal na jednotu a tak nakonec téměř všichni zúčastnění biskupové podepsali společné prohlášení, jež odsuzovalo ariánství.²⁷

Svolání níkájského koncilu je možno chápat jako nástroj zajištění jednoty říše skrze jednotu víry. Na základě precedentu v Níkáji císař nebo jeho zástupce často předsedal jednáním, dohlížel na pořádek a určoval proceduru. Kromě toho císař schvaloval závěry koncilu (Theodosius I. takto potvrdil níkájsko-konstantinopolské vyznání víry roku 381). Na druhé straně si císař osoboval též pravomoc zajistit, aby rozhodnutí koncilu byla dodržována. Např. ty biskupy, kteří byli sesazeni či zavrženi, posílal císař do vyhnanství nebo je trestal jiným způsobem. Císařova autorita v jakési ochranné a zprostředkovatelské roli v církvi byla nezpochybnitelná a vycházela z dlouhé tradice císařské odpovědnosti za náboženský pořádek. K tomu navíc se někteří císaři snažili též ovlivnit samotný obsah učení (např. Justinián osobně určil témata druhého konstantinopolského koncilu v roce 553).

Podívejme se ještě, pro srovnání, na Chalkédonský koncil, který svolal císař Marcianus (450–457). V září 450 Marcianus poslal papeži list, v němž mu oznámil svůj úmysl svolat ekumenický koncil. V květnu 451 Marcianus svolal biskupy na 1. září do Níkáje, ale v září téhož roku Marcianus píše první dopis biskupům, kteří se už shromáždili v Níkáji, s vysvětlením a omluvou, že bude mít zdržení (z důvodu probíhající vojenské operace proti Hunům v Illyriku); v následujícím dopise je vybídl, aby se přesunuli do Chalkédónu.

Dne 8. října 451 se koncil skutečně sešel v Chalkédónu a dne 25. října 451 dorazil Marcianus se svou ženou Pulcherií na šesté sezení a měl k biskupům řeč. Jsme informováni o přítomnosti téměř všech významných vojenských a civilních hodnostářů, včetně bývalých prefektů a konzulů; rovněž byli přítomni biskupové Konstantinopole (Anatolius), Alexandrie (Dioscorus) a Antiochie (Maximus). Marcianus vyzval shromážděné k jednotě a k jasnému vymezení správné víry proti extrémním výkladům; za přítomnosti císaře pokračovala jednání vedoucí k definitivní formulaci víry. Při závěru koncilu císař rozhodnutí biskupů podpořil, čímž dal výsledným kánonům politickou váhu. Následně zajistil vyhlášení závěrů koncilu v celé říši a o několik let později dokonce neváhal použít vojenskou sílu k jejich prosazení.²⁸

27 Doležal, *Konstantin*, 360–363. Viz též Rowan Williams, *Arius: Heresy and Tradition*, Grand Rapids – Cambridge: William B. Eerdmans Publishing Company, 2001, 67nn.

28 *The Acts of the Council of Chalcedon*, translated with an introduction and notes by Richard Price and Michael Gaddis, Liverpool: Liverpool University Press, 2005, 37–51.

Prvních sedm ekumenických koncilů tak představuje nejen základní etapy formování křesťanského dogmatu, ale též vztahu mezi církví a státní mocí. Každý z těchto koncilů odrážel snahu císařů udržet jednotu víry v římské říši. Proto císaři koncily svolávali, financovali a často se snažili ovlivnit jejich závěry. Církevní jednotu chápali jako jeden z prostředků k udržení politické stability říše. Pravomoc římských císařů v náboženských záležitostech římské říše tak trvala po celou dobu existence římské říše, pokračovala ve východořímské říši, a nebyla, na rozdíl od vývoje na evropském Západě, nikdy zpochybněna.

PhDr. Stanislav Doležal, Ph.D.

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích
Historický ústav Filozofické fakulty
Branišovská 31a, 370 05 České Budějovice
Česká republika
romanus@ff.jcu.cz